

Todor Kuljić

Tito u novom srpskom pokretu sećanja

Istorijsko pamćenje oblikuju tri glavna u različitoj meri institucionalizovana idejna činio-ca: kultura sećanja, istorijska nauka i primarno iskustvo (Hockert 2001). Istorijska nauka nema uvek monopol na posredovanje prošlog. Što je prošlost bliža, to je uticaj aktuelnih interesa u njenom posredovanju snažniji. Primarno iskustvo je lično proživljena prošlost. Javne kulture sećanja preinačuju viziju prošlosti u skladu sa vrednostima koje određuju tekuću političku kulturu. Kolektivno pamćenje povezuje nosioce sećanja u žive zajednice sećanja sa naročitim osloncima (porodicu povezuje porodični foto album, članove partije istorijat partijske borbe, naciju zajednička prošlost, jezik i manje ili više fiktivno poreklo). Kolektivno pamćenje smešteno je u poretku sećanja i povezano sa grupom, pa se stvaraju oštro suprotstavljeni rivalski sklopovi sećanja: jedan sklop čine novi pokušaji da se kvislinzi preoblikuju u patriote, a drugi sklop sećanja neguju žrtve fašizma sa sopstvenim tumačenjem i vrednovanjem prošlog. Javna kultura sećanja oblikuje se u skladu sa idejama i vrednostima koje su u središtu tekuće političke kulture i u kojima se prožima više perspektiva: lične, tradicionalne, službene. Selektivna lična sećanja brane integritet ličnosti, javna štite grupni interes. Odnos između ovih sećanja nije uvek skladan, već složen, prepun prožimanja, dopunjavanja i suprotstavljanja.

U rasponu manjem od pola veka Jugoslavija se suočila sa dve radikalne prerade prošlosti: autoritarno-internacionalističko prevladavanje prošlosti 1945. i restaurativno, pluralističko-nacionalističko od 1990. Teško je reći koja je prerada prošlosti bila isključivija, a budući istoričari celovitije će oceniti dubinu diskontinuiteta i revizionizma vlastite struke. Poslednji građanski rat zamrsio je i dramatisovao idejne i naučne tokove. Zgusnuo je i pojednostavio strasti i složenost stvarnosti sveo na dva pola: od bratstva i jedinstva do Jugoslavije kao iluzije i tamnice, od užarenog titoizma do vehementnog antititoizma, od samoupravljanja kao istinske demokratije do totalitarnog socijalizma. Mesto Tita i socijalizma u novom poretku sećanja radikalno je izmenjeno. Lična i organizovana sećanja na Tita, kao ključnog simbola jugoslovenskog socijalizma su šarolika i stalno se menjaju u zavisnosti od potreba sadašnjice. U tom previranju stvaraju se i osobene zajednice pamćenja. Za zajednicu pamćenja ključno je pitanje »šta se ne sme zaboraviti«. Sećanje na mrtve i na žrtve je naročito osećajan segment društvenointegrativnog znanja. J. Asman /*Assmann*/ tvrdi da se svakih 40 godina odvija smena epoha u kolektivnom sećanju, tj. onih situacija kada se »profil sećanja jednog društva vidljivo pomera«. Pamćenje novih generacija potresa kontinuitet, zbog čega biva ugroženo živo sećanje, a oblici kulturnog sećanja, koji stupaju na mesto komunikativnog pamćenja, osporavaju se. Ovo otuda, jer nestaju živi svedoci, ali i zato što generacije različito ocenjuju prošlost. Gledanja na socijalizam i Tita menjala su se još brže od uobičajene spontane smene generacijskog pamćenja. Nosila ih je najpre (1) antistaljinska generacija koja se formirala u sukobu KPJ i IB, zatim (2) generacija formirana 1968, koja je ovaj režim posmatrala kao birokratsku deformaciju izvorne komunističke ideje, potom (3) antikomunistička i nacionalistička generacija formirana tokom raspada SFRJ, koja je u Titu i socijalizmu videla upropastitelja nacionalnog interesa, i napokon (4) tzv. e-mail generacija koja se formira početkom 21. veka, ili generacija posnih patriota, koja socijalizam ne nosi u iskustvu već ga

posredno prima kao autoritarnu i stabilnu prošlost. Ovde bi ukratko trebalo pokazati kako se početkom 21. veka pamćenje na Tita iskazuje u (1) javnoj kulturi sećanja, (2) historiografiji i (3) svakodnevnici običnog pojedinca.

1. Tito u javnoj kulturi sećanja

U svakoj epohi pogled na prošlost oblikuje se u važnoj meri unutar sklopa aktuelne dominantne kulturne hegemonije vladajuće grupe, pa treba najpre rekonstruisati taj idejnoideološki sklop i njime tumačiti prioritete tačke pamćenja i poimanje istorijskog determinizma. U globalnim razmerama više od pola veka nepoljuljana vizija stabilnog socijalizma nametala je drugačije vidjenje presocijalističke prošlosti od poslehladnoratovske, koja jeste, doduše, obogaćena distancom, ali i novim isključivostima. Nove jednostranosti nisu plod samo tekućeg antikomunizma, nego i zasićenosti bivšom komunističkom selektivnom vizijom prošlosti, pa se reakcija javlja lako u isto tako jednostranom obliku. Dakle, kultura sećanja socijalizma takodje je odgovorna za poslesocijalističku kulturu sećanja. Krajem 20. veka u središtu nove restaurativne prerade istorije u Jugoslaviji je ličnost i simbol Tita. Uz demonizaciju njegovog lika trebalo je dovesti u sumnju i idejni sklop u kom je stvarana Titova harizma.

Titova harizmatizacija bila je dugo uokvirena antifašizmom i antistaljinizmom. Izmena odnosa prema Titu iziskivala je rušenje ovih okvira, pre svega antifašističkog. U atmosferi normalizovanog nacionalizma uvek je antifašizam nepoželjan, a u klimi antikomunizma fašizam postaje čak salonski. Jer pozivati se na fašiste, znači pozivati se na najdoslednije antikomuniste. Ove okolnosti bi se mogle možda i ignorisati da je reč samo o ponašanju salonske inteligencije, koja od politike pravi modu. Pre će biti da je reč o dubljoj konzervativnoj sklonosti današnjih vladajućih elita i državnog vrha da se neutralizuje fašizam i rastereti nacionalna prošlost. Jedan doskorašnji predsednik Jugoslavije pre nekoliko godina javno se založio za skidanje fašističke hipoteke sa Ljotićevog Zbora¹, a M. Nedić je na predlog doskorašnjeg predsednika SAN-u uvršćen u zbornik »Sto znamenitih Srba«². Anti-antifašizam pomenutih uticajnih ličnosti samo je vrh masivnijeg ledenog brega, čiju osnovu predstavlja neskriveni zaokret udesno srpske stvaralačke inteligencije (Kuljić 2003). Na delu je bila brza masovna konverzija stvaralačke inteligencije od internacionalizma ka etnokratskom liberalizmu, od antifašizma ka anti-antifašizmu. U sklopu ove konverzije izmenjena je uloga antifašizma i njegovog dosadašnjeg domaćeg ključnog ličnog simbola J. B. Tita.

U tu svrhu najpre je valjalo stvoriti novi poredak sećanja, tj. normalizovati nacionalizam i dovesti u sumnju antifašizam. Poznato je da je antifašizam u socijalizmu imao važnu ideološku ulogu u imunizaciji režima od kritike. Ratne antifašističke zasluge pravdale su mirnodopske propuste. Antifašizam je bio kruna svih oslobodilačkih ratova i središnji sadržaj oslobodilačke kulture sećanja komunista. Oslanjao se na dualističku viziju rata sa odveć kruto suprotstavljenim pozitivnim i negativnim junacima. Komunistička klasna nadetnička vizija rata ublažavala je etničke sukobe, a dekretirano sećanje preko bratstva i jedinstva dugo je kosmopolitizovalo trusni prostor. Antifašizam je pravdao vlast komunista, ali i međjunacionalnu trpeljivost. Međjutim, svaka ideološka prenatlaženost stvara zasićenost i otpor. Erozija antifašizma ubrzana je kada je otpor njoj postao nekažnjiv. Sa slabljenjem pretnji od SSSR-a oslabila je

¹ Intervju predsednika DSS Vojislava Koštunice (1996), glej: <http://www.dss.org.yu/arhiva/intervju96.html>.

² Intervju D. Medakovića (1993) in Serbian Unity Congress, glej: www.suc.org/culture/library/OCI/zablude-i-greske-43-04-24.html.

aktuelnost antistaljinizma, a prvi nagoveštaj erozije antifašizma u Jugoslaviji bio je protivrečni spoj nacionalizma i levice još krajem 1980-ih. Tada je i ukinuta službena zaštita Titovog kulta, čijim kastriranjem je antifašizam primio nacionalnu boju. U građanskom ratu antifašizam nije iščezao, ali mu je izmenjen sadržaj. Novi »patriotski« heroji potisnuli su komunističke ustanike. U Srbiji je antifašizam postao suvišan tek u drugoj fazi konverzije posle pada Miloševića, kada je odmah normalizovan etnokratski liberalizam, preko spoja nacionalizma i liberalnog antitotalitarizma u obrascu »demokratskog nacionalizma«. Analizom srednješkoljskih udžbenika istorije može se uočiti da je erozija antifašizma u Hrvatskoj krenula još početkom 1990-ih (intronizacijom domobranskog antifašizma i rasterećenjem ustaštva od fašizma), a u Srbiji desetak godina kasnije (proglašenjem Ravnogorskog pokreta antifašističkim). U Miloševićevom režimu antifašizam je modifikovan, ali ne i revidiran, jer je SUBNOR */Savez udruženja boraca/* bio važno krilo SPS-a. Neravnomerno slabljenje antifašizma praćeno je neujednačenim slabljenjem Titovog kulta u službenom poretku sećanja: nisu svuda rušene Titove biste, niti menjane ulice sa njegovim imenom. Detitoizacija je zavisila od procene vladajućih snaga koliko Titovo ime može koristiti u pravdanju nove politike, ali i od otpora lokalnih vlasti.

Bilo bi površno eroziju antifašizma objašnjavati samo lako razumljivom činjenicom da kod svakog nacionalizma slabi kritičnost prema fašizmu i da iskreni nacionalista nikada ne može biti dosledni antifašista. Uzroke slabljenja antifašizma treba tražiti u višeslojnom procesu ne uvek vidljivih krupnih promena epohalne svesti s kraja 20. veka: (1) opšti zaokret epohalne svesti udesno, normalizacija liberalizma i demonizacija socijalizma su razlog potiskivanja antifašizma i normalizacije antitotalitarizma; (2) ovi opšti činioци na Balkanu prelamali su se kroz lokalne okolnosti međunacionalnog sukobljavanja i građanskog rata. U Istočnoj Evropi antikomunizam ima već decenijski kontinuitet, što je inače retkost kod političkih strasti visokog intenziteta. Nacionalne homogenizacije u obnovljenom kapitalizmu tražile su novu idejnu organizaciju političke mržnje. Tito se sada javlja kao negativni komunist i mrzitelj nacionalnog. Titovi protivnici postaju pozitivni junaci i branitelji nacionalnog kapitalizma. Antifašizam je osporen, ignorisan ili preakcentovan.

U tom cilju je s vrha dozirana revizija istorije u kojoj se kvislinško društvo Hitlerovih saveznika na Balkanu predstavlja kao žrtva, a njihove žrtve demonizuju se kao dželati. U Srbiji je skoro normalizovano novo obrtanje perspektive. Na sličan način u Hrvatskoj je Blajburg */Bleiburg, Pliberk/*, kao »mesto nedužnog stradanja nacije«, zamenio Jasenovac, a u Sloveniji je novo mesto sećanja Kočevski Rog. Novi nacionalni patriotizam konstruiše se opet kao zajednica žrtava i rehabilituje (martirologija Nedića, kvislinga i četnika kao komunističkih žrtava). Napor da se realnost kvislinštva progna iz sećanja i obznani istorijska normalnost Ljotića i Nedića, podudara se sa nastojanjem da se žrtve fašizma optuže za novo uznemiravanje. Komunisti su glavni krivci za trajnu prezentaciju naše saradnje sa fašizmom, zato treba obrnuti perspektivu i antifašizam optužiti kao nepotrebnu provokaciju okupatora. U pozadini ove verzije osude antifašizma je neistorično i shematsko sučeljavanje revidirane herojske i državotvorne ideje u srpskoj istoriji, tj. novo vidjenje buntovnika kao upropastitelja, a kompromisera kao graditelja. Antifašizam se svrstava u štetan i iracionalni bunt, a kvislinštvo u razumnu nacionalnu politiku. Tito se od heroja preobražava u upropastitelja. Kod nacionalističkih konzervativaca Tito je neprijatelj nacije, a kod liberala je totalitarni protivnik pravne države. Prva struja njegov antifašizam smatra štetnim, a druga iznudjenim. Antititoizam teče u znaku antipatriotske i antitotalitarne retorike.

Naredni korak u relativizaciji antifašizma je širenje ideologije o nultom času, tj. novom početku autentične istorije. Uočavanje različitih godina, kao ključnih i prekretničkih, uslovljava različito centriranje sećanja, tj. izbor sadržaja oko prioritarnog datuma kod izbora sadržaja

sećanja. Međutim, isti datum može usloviti i različiti odbir sećanja. Danas se npr. 7. 7. 1941., bivši Dan ustanka Srbije protiv fašizma, tumači kao dan »kada je Srbin ustao na Srbina«. Ili dok Srbi pamt 1991. godinu kao godinu secesije, Hrvati na nju gledaju kao na početak nezavisnosti vlastite držve. Postoji čitava onomastologija oznaka za prekretnička zbivanja i godine: revolucija, zaokret, rez, prelom, raskršće. Od izbora ključnih godina zavisi i ocena istorijske funkcionalnosti antifašizma. Ne menja se samo vizija dželata i žrtava, nego se intronizuju i subjekti nove revolucije: više to nisu antifašisti, nego antikomunisti svih boja (od fašističkih do liberalnih). Danas je preko prohodnog antikomunizma najzgodnije diskreditovati mondijaliste i internacionaliste koji razbijaju homogenost nacije. Titova parola *bratstvo-jedinstvo* je sinonim fatalno pogrešne politike. U konzervativnom prekrajanju istorije antifašizam redovno je na udaru. Relativisanjem antifašizma stvara se prostor za intronizaciju novih nacionalnih oslobodioca i normalizaciju nacionalne države. Treba li npr. uopšte pominjati da hilendarski identitet nije spojiv sa antifašizmom. Premda autoritarno nametan, antifašizam je gotovo pola stoleća bio važan sastojak identiteta jugoslovenskih naroda i realni oslonac njihovog zajedništva. Upravo zato se konzervativci danas trude da u borbi protiv ostataka ovih ideja najpre relativizuju antifašizam, koji nije homogenizovao nego cepao naciju na fašiste i antifašiste.

Treća verzija relativizovanja antifašizma je uključivanje u subjekte antifašizma raznih nacionalističkih grupacija. U novim srednješkolskim udžbenicima u Srbiji govori se o dva antifašistička pokreta u Srbiji: partizanskom i četničkom, a u Hrvatskoj i Sloveniji su domobrani uključeni u antifašiste još pre desetak godina. Pošto se Evropa još uvek ne odriče antifašizma kao ključne moralnopolitičke vertikale, to su balkanski nacionalisti prinudjeni da se prilagođavanju ovom kursu uključivanjem u antifašizam najčešće pasivnih nacionalističkih snaga iz 2. svetskog rata.

O borbi oko nametanja novog poretka sećanja svedoči i konkurencija žrtvenih grupa: sukob oko monopola na patnju između žrtava fašizma s jedne (Hitlerovih i kvislinških) i žrtava socijalizma s druge strane (Titovih i komunističkih). Javna kultura sećanja odvaja se od privatnih uspomena i institucionalizuje oko novih žrtvenih sadržaja. Govor o komunističkim zločinima postaje medijski prohodan jer pravda mnoge nove zaokrete. Stvara se nova ortodoksija selektivnog sećanja, pa ono što se u nju uklapa važi kao autentično, a ono što se ne uklapa odbacuje se. Socijalizam se preobražava u totalitarizam, komunisti u dželate, a Tito u ključnog upropastitelja. Službeno pamćenje je preko noći glavnog usrećitelja pretvorilo u ključnog krivca za nacionalnu katastrofu.

Politicizacija prošlosti prisutna je u svim zemljama bivšeg socijalizma. Sećanja razraduju političke partije: neke koriste poslekomunističku nostalgiju za sticanje podrške, druge i dalje demonizuju socijalizam i hvale se antikomunističkim otporom. Poricanje prošlosti ima različite verzije: umereniji struje zadovoljavaju se kritikom socijalizma, radikalnije traže odmazdu. Najopštije govoreći kod nas su još uvek prisutna tri obrasca tumačenja istorije 20. veka: komunistički, mitsko-nacionalni i samokritički-pluralistički. Svaki ima umereniju i radikalniju verziju.

2. Tito u revidiranoj srpskoj istoriografiji

U kriznim periodima slabi i gubi se razlika između vrsta i posrednika znanja o prošlosti, između kolektivnog pamćenja i istorije, između istoričara i ljubitelja istorije. Ljubitelji istorije krajnje selektivno uprošćavaju sliku prošlosti, ali i sami istoričari koriste autoritet struke u političkoj javnosti. Profesionalni istoričari nemaju ekspertski monopol. Ljubitelji istorije su tvorci istorijske kulture, pre svega u medijima. Osim toga višeslojni kompleks istorijske

kulture oblikuje i oralna istorija, tj. porodični razgovori za stolom i medju prijateljima. Neretko i mediji određuju šta je istorijski prihvatljivo. Potreba za stvaranjem smisla posredstvom istorijske priče još je akutna. Prošlost u obliku mita više doprinosi homogenizovanju nacije nego kritička istorija. M. Alblas */Halbwachs*³ je razlikovao kolektivno pamćenje grupe i racionalno istorijsko pamćenje. Istorija obrađuje delove prošlosti koji su u kolektivnom pamćenju prepušteni zaboravu. Otuda istorijska nauka nije jednostavno institucionalizovano produženje kolektivnog pamćenja. Ona se otima imperativima kolektivnog pamćenja, tako što traga za protivrečnostima, a ne za skladom. Kolektivno pamćenje retušira prošlost, uopštava fragmente, gradi skladnu priču i na taj način iskivljava prošlost. Tamo gde se razlika između istorije i pamćenja ukida na račun imperativa ovoga drugog, iščezava zajedno sa istorijom jedino sredstvo kritike javne upotrebe prošlosti preko kolektivnog pamćenja. P. Nora je još oštrije razdvojio istoriju od pamćenja (Nora 1989: 8–9). Pamćenje vraća sećanje u sakralno, istorija ga otuda proteruje, pamćenje izrasta iz grupe i pripada grupi, istorija pripada svima i nikome. Dok je pamćenje apsolutno, istorija poznaje samo relativno znanje. Pamćenje je slepo za sve, osim za grupu koju povezuje. Istorija je permanentna sumnja u pamćenje i njena uloga je da ga potisne i razori.

Ne samo za političare, nego i za mnoge istoričare prošlost nije ključ za razumevanje sadašnjosti, već su potrebe sadašnjice ključ za preradu prošlosti. Na Balkanu su se misao o društvu i s njom povezana slika prošlosti teško izdizali iznad protivrečnosti prostora, i otimali od imperativa ideologije i kolektivnog pamćenja. Postojanost naučnika često je bila labilna, kolebajući se u širokim amplitudama između apologije tekućeg i demonizacije minolog režima i njegove ideologije. Žestina u kritici socijalizma može se tumačiti i pokušajem iskupljenja zbog njegove ranije bezrezervne apologije. Ocena Tita je u poslesocijalističkoj istoriografiji temeljito izmenjena. Tito je s razlogom skinut sa pijedestala nedodirljivosti, ali je novi pristup stvorio niz isključivosti. Proučavanje istorije u misli o društvu jeste odgonetanje složenosti, koja ne gleda sadašnjost samo kao rezultat prošlosti, nego pokušava da raspozna uticaj prošlosti i na budućnost.

U tom sklopu treba biti kritičan i prema istoričarima. I istoričari lako poistovećuju vlastite želje i vizije sa konstruisanim konačnim stupnjem razvoja, pa njihova savremena obrada socijalizma teče unutar poredaka sećanja nove liberalne i konzervativne teologije. Manje ili više latentno i kod njih je prisutno uverenje o kraju istorije koje je ugrađeno u opredeljenje. Ovo uverenje gradi tvrdi poredak sećanja, kao okvir prerade komunističke prošlosti. Osim toga, i istoričari su prinudjeni da u dobu burnih preloma uskladjuju vlastiti biografski kontinuitet sa istorijskim diskontinuitetom, vlastito samopoimanje sa izmenjenom službenom vizijom društva. Istoričari, ništa manje od svojih savremenika, preusmeravaju svoja sećanja i distanciraju se od vlastite prošlosti. Retrospektivni rad na prepisivanju pojedinačnog pamćenja i oštar rez u biografijama balkanskih istoričara (bivših komunista) nameće potrebu da se govori o novom tipu sećanja, savladanom sećanju. Po svemu sudeći, antifašizam je ključni sadržaj koji treba savladati u stvaranju novog profesionalnog i političkog identiteta i prilagodjavanju novom poretku sećanja. Antititoizam je novi ključni simbol javnog poretka sećanja i nove lične jednačine istoričara konvertita. Srpska istoriografija je od glorifikacije »najvećeg sina naših naroda« preko noći prešla na demonizaciju »kumrovačkog dželata«.

Dugo je Tito u dekretiranom komunističkom pamćenju bio oličenje antifašizma, anti-staljinizma i internacionalizma, pa je uz demonizaciju njegove ličnosti rušen i okvir njegove

³ Maurice Halbwachs, *Kolektivni spomin (La mémoire collective)*, Paris, 1968), Studia humanitatis, Ljubljana, 2001.

ranije harizmatizacije. Antistaljinizam je u političkoj preradi istorije postao neaktuelan čim je oslabila pretnja od SSSR-a, ali je stanje sa antifašizmom bilo složenije. U Evropi je antifašizam još uvek ključna moralna idejnopolička vertikala, pa je na ovom planu demonizacija Tita bila složenija. Poslekomunistička historiografija konstruisala je nove antifašističke subjekte (četnike i domobrane) i »trezvene patriote« (kvislinge). Socijalistička prošlost još uvek je živa, ali sada ne kao uzor, već kao negativna slika koja ne treba da iščezne, već da stoji kao opomena i primer slabljenja i razdrobljavanja nacionalnog jedinstva. Personifikacija te negativne slike je Tito, više kod srpskih nego kod hrvatskih istoričara. Kod savremene srpske inteligencije može se uočiti nekoliko talasa manje ili više iskonstruisanih žrtava kao osećajne osnove novih historiografskih jednostranosti: Titove žrtve su četnici, kvislinzi, Srbi pali na Sremskom frontu i u odmazdi oslobodilaca 1944–45, zatim inforbirovci, rankovićevci 1966. i liberali 1972. Ovom sledu dodaju se i Miloševićeve žrtve iz 1990-ih. U Hrvatskoj su rehabilitovani domobrani, delom i ustaše, zatim žrtve Blajburga iz 1945. i žrtve »hrvatskog proljeća 1971«. Oživljavanje tabuizirane istorije, utemeljeno novom žrtvenom svešču, neretko završava u ekstremima. Apsolutna moralna superiornost žrtava komunističkih režima svuda je metapolitičko jezgro novog prevladavanja prošlosti.

Komunistička dihotomna shema o revoluciji i kontrarevoluciji ukinuta je i potisnuta novim isključivim shemama: patriote-izdajnici, mondijalisti-demokratski nacionalisti, totalitarizam-demokratija, komunisti protiv svih drugih. Istorijski kontinuiteti i dugi procesi danas se ne shvataju u socijalnom nego u nacionalnom duhu i povezani su sa raznovrsnim teorijama zavere. KPJ je prevedena iz oslobodilačke u totalitarnu snagu, slika prošlosti, dugo centrirana oko Titovog kulta, je demonizirana, a žrtve komunizma (nacionalisti i kolaboracionisti) su rehabilitovane i proglašene istinskim patriotima. Ovo izvrtanje ima dubljeg smisla. Ranije sećanje na borbu partizana je posredovalo željene vrednosti kao što su internacionalizam, bratstvo-jedinstvo i multikulturalizam, pa je komunistička kadrovska uprava na autoritaran način pomagala kosmopolitizaciju Balkana. U izvesnom smislu socijalizam je bio u XX veku snaga globalizacije na eksplozivnom Balkanu. Danas su aktuelni pokušaji da se Titov socijalizam denuncira po Fireovom modelu, tj. poricanjem komunističkog antifašizma, jer je tobože bio iznudjen, zločinački i totalitaran. Malo je istoričara koji su aktivno reagovali na stereotipe o Titu, čak i kada se sa njima nisu slagali. Diskreditovanje komunističkog izbalansiranog jugoslovenstva i antifašizma je u središtu revizionističke istorijske politike (Kuljić 2002).

Srpska historiografija stoji pod snažnim pritiskom novog antikomunističkog poretka javnog sećanja, gotovo u istoj meri u kojoj je komunistička historiografija ranije osmišljavala dekretirani antifašizam. Istraživački prioriteti se pomeraju od Titovih zasluga ka Titovim promašajima. Lako je pojmljivo što više nisu aktuelni Titovi uspesi (u privredi, diplomatiji i obezbedjenju nacionalnog mira), već žrtve Titove politike. Ali je neverovatno sa kojom brzinom je srpska historiografija načinila zaokret od glorifikacije Tita ka njegovoj demonizaciji. Antititoizam je kod inteligencije postao salonski deo identiteta. Gotovo da nije potrebno isticati da kruto podvajanje javnog prijatelja i neprijatelja pogoduje stereotipnom mišljenju. U Hrvatskoj je ključna alternativa Evropa – Balkan, unutar koje je antikomunizam posrednik, a jugonostalgija najveći greh. Danas u Srbiji sličnu ulogu ima napetost između demokratskog nacionalizma i komunističkog totalitarizma, a greh je mondijalizam. U hrvatskoj jugoparanoji antibalkanska retorika sažima antikomunizam i antitotalitarizam u oceni SFRJ kao balkanske tiranije sa srpskom dominacijom. Tito jeste bio Hrvat, ali ne u dovoljnoj meri. Analogni stereotip hrvatskom vidjenju Balkana je za srpski nacionalizam bivši komunistički internacionalizam sa pogubnim načelom ravnoteže, tj. tezom da su svi nacionalizmi podjednako opasni. Tito jeste bio za celovitu Jugoslaviju, ali je razdrobio i podvlastio Srbe.

Retki višeslojni pristupi socijalističkoj prošlosti postaju u novom kolektivnom pamćenju disonantni. Ranija socijalistička slika istorije i istoriografija bezostatno se proglašavaju za dekretirane laži, a da se pri tome ne vodi računa o osobenoj vezi socijalističke stvarnosti i svesti o njenoj prošlosti. Komunistička slika prošlosti koristila je drugačije pojmove i kategorije za tumačenje prošlosti (ideologija, klasna svest) od današnjih (konstrukcija, identitet, prevladavanje prošlosti). Hladniji pristup srušenoj slici o prošlosti, u čijem je središtu bilo veličanje Tita, trebalo bi da uzme u obzir: (1) društvenointegrativne osobenosti socijalističkog kolektivnog pamćenja, (2) epohalnu svest u kojoj se ova uobličavala (bipolarni svet), i (3) konkretne društvene uslove svake bivše republike u kojoj se razvijala svest o prošlosti. Rečju, treba uvesti višedimenzionalni obrazac društvene uslovljenosti slike istorije umesto kategorija komunizam i postkomunizam. Višeslojni obrazac teže je razviti od lagodne i udobne sheme totalitarna prošlost – demokratska sadašnjica. Treba nijansirano razmatrati konkretnu povezanost bića i svesti unutar svakog razdoblja. Samo tako se celovitije može razumeti Titova uloga. Na koji način su se npr. faze blokirane modernizacije u SFRJ podudarale sa fragmentizacijom i diferencijacijom dekretiranog uniformnog komunističkog vidjenja prošlosti? Kakvu viziju prošlosti je tražila ubrzana industrijalizacija početkom 1950-ih u Jugoslaviji, kakvu samoupravna faza socijalizma za vreme Titovog života, a kakvu nakon njegove smrti? Koje vrednosti nameće koja faza (centralistička, policentrična, posletitovska)? Kako se menjala kultizacija Tita s obzirom na promene u medjunacionalnim i medjurepubličkim odnosima? Koje krize i prekretnice su najviše uticale na promene istorijske slike: 1949, kada počinje snažna kritika staljinizma, 1965, kada počinje osamostaljivanje republika, 1980, kada Tito umire i počinje prodor nacionalizma u istoriografiju, 1985, kada se počinje osećati uticaj perestrojke i počinje ubrzana erozija harizme partije. U srednješkolskim udžbenicima može se pratiti evolucija slike o prošlosti, ali i u istraživačkim radovima. Najbolje je naporedo pratiti stvaralačke i reproduktivne sadržaje. Iza zadržavanja neprikosnovenih osnovnih mesta sećanja (Sutjeska, Neretva, sedam ofanziva, istorija partije, sukob sa Staljinom i ključnih ideoloških opštih kurseva – antikapitalizam, antibirokratizam, samoupravljanje), krilo se različito akcentovanje i vidjenje dekretirane bliže prošlosti kod bivših republika. Opšti razvoj prerade prošlosti tekao je od dijamatovskog preko samoupravnog marksizma do različito akcentovanog nacionalizma (od levičarskog do liberalnog, postmodernističkog konzervativnog do restaurativnog). U tom sklopu je u javnom pamćenju i istoriografiji uvek iznova preocenjivana i Titova uloga.

3. Tito i socijalizam u svakodnevnom pamćenju

Vidjenje socijalističke prošlosti kod običnog čoveka danas je aktuelnije nego ranije iz još jednog unutarnaučnog razloga. Istraživanja pamćenja sve više se okreću od tzv. tvrdog pamćenja, tj. istraživanja ključnih prošlih političkih zbivanja i službenih sadržaja, ka »mekom« pamćenju, gde su u središtu svakodnevnica i sećanja užih društvenih grupa (etničkih, klasnih, polnih itd.). U SAD su istorija, pamćenje užih grupa i nostalgija komercijalizovani u medijskoj industriji pamćenja, pa se na tržištu mogu kupiti instant-proizvodi za zadovoljenje vlastite »istorijske« čežnje. Evropa je, tome nasuprot, još uvek opterećena teškim i eksplozivnim ideologizovanim pamćenjem na genocid, fašizam i svetske ratove. Politika sa prošlošću na starom kontinentu na drugačiji način se povezuje sa nostalgijom. U SAD je na delu komercijalizacija i traganje za poreklom, a u Evropi su aktuelna sećanja na stabilna i mirna vremena u etničkom i socijalnom pogledu. Na Zapadnom Balkanu danas se i najbezazlenija jugonostalgija smatra, s pravom, opasnom u vremenu brisanja jednog pamćenja i konstrui-

ranja novoga (ili u vremenu prisilne amnezije i prisilnog pamćenja), jer remeti novu nacionalističku sliku prošlosti (Ugrešić 1996).

Najopštije govoreći, danas su prisutne dve vrste pamćenja socijalizma, tj. dve odvojene dimenzije opažanja i procene socijalističke prošlosti: prva se odnosi na komunistički politički sistem, a druga na društvenu stranu poretka na nivou svakodnevnog života i ličnih biografija. Prva dimenzija obično je negativna, druga je složenija i dvoznačnija. Prva se oslanja na službena dokumenta i propise, druga na oralnu istoriju, tj. na doživljaje koji se prenose usmeno. Postoji posebna dijalektika selektivnog pamćenja i selektivnog zaborava socijalističke prošlosti, koja se ispoljava u raznovrsnim oblicima na nivou masovne svesti i kod političkih elita. Odnos običnog čoveka prema slici socijalizma određuje savremena kriza koja menja sigurnost pojedinaca i grupa.

Samopojmanje običnog pojedinca, koje obično počiva na skladu grupne i lične prošlosti, doživelo je od sloma socijalizma burne potrese. U poslesocijalističkoj svakodnevici sve više je pojedinaca sa skraćenim ili pocepanim biografijama; dojučerašnji komunisti i titoisti postali su antikomunisti i antititoisti, jugosloveni su se pretopili u nacionaliste, slika vlastite prošlosti rekonstruiše se i prepravlja i saobražava novom poretku sećanja. Jugoslovensko kolektivno pamćenje zamenjeno je novim nacionalnim pamćenjem. U Hrvatskoj i Srbiji su politički emigranti i bivši kvislinzi, gubitnici iz 2. svetskog rata, stekli pravo »povratka svog konfiskovanog pamćenja«, jer je novim nacionalističkim elitama bio potreban živi lični simbol kod konstrukcije anti-antifašističkog pamćenja. Službena revizija nije mogla kontrolisati nostalgiju, koja je osećajna komponenta pamćenja i »kapriciozni korektor prilagodljivog pamćenja« (Ugrešić 1996). Nostalgija ne prihvata kriterije službenog pamćenja, niti novog pragmatičnog poretka sećanja. Nacionalisti nisu mogli kontrolisati nostalgično pamćenje na multietničku Jugoslaviju, pa su pokušali da ključni pojam stigmatizuju. Termin jugonostalgicar služi za političku i moralnu diskvalifikaciju; jugonostalgicar je sumnjiv čovjek, »narodni neprijatelj«, »izdajica«, osoba koja žali za propašću Jugoslavije (dakle za propašću komunizma, a komunizam je u Hrvatskoj »srbo-boljševizam«, a u Srbiji zavera antisrpskih brozovskih snaga). Rečju, jugonostalgicar je neprijatelj novog »demokratskog nacionalizma«. Sociološki rečeno jugonostalgija narušava sklad novog društvenointegrativnog poretka sećanja. U Hrvatskoj je, zapaža D. Ugrešić, termin »jugonostalgija« bio čak deo nove, ratne terminologije. Nostalgija uobličava draž kolektivnog pamćenja na iščezle socijalne sigurnosti svakodnevnice socijalizma i multietničkog mira. Gradjanima bivše Jugoslavije oduzeta je njihova zajednička pedesetogodišnja prošlost. U zamenu za oduzeto ponudjen im je konstrukt nacionalnog pamćenja, koji su mnogi oduševljeno prihvatili misleći da je to siguran temelj za bolju budućnost. Ipak, kako empirijska istraživanja u Srbiji pokazuju, novi poredak sećanja još nije prihvaćen jer ga više generacija nije proživelo.

Lična sećanja, službena slika prošlosti i naučna obrada prošlosti su u konkurentskom odnosu. Radi se najčešće o sukobu između često snažnog emotivnog i moralističkog optuživanja s jedne, nametanja vrednosti s druge i pokušaja hladne analize na trećoj strani. Ovi sadržaji neretko se prožimaju. Lako je pojmjljiva razlika između ličnog subjektivnog sećanja i racionalne pretenzije ka objašnjenju. Istorija se kosi sa nereflektiranim sećanjem. Njen zadatak je racionalna kontrola sećanja i dociplinovanje pamćenja (K. Jarausch). Tome nasuprot, u svakodnevnom životu odnos prema prošlosti više je opterećen različitim oblicima osećajnog nedisciplinovanog pamćenja. Ipak se napetost između rezultata objektivnih naučnih metoda objašnjenja i razumevanja s jedne i moralizovanog i osećajnog odnosa s druge strane ne može otkloniti, jer, bar kod nas, još nema jasne granice između naručene historiografije i spontano politizovane prošlosti. Ova napetost je u jezgru odnosa prema Titu.

Odnos prema socijalizmu nešto je drugačiji kod naroda nego kod inteligencije (Ilić 2000).

Narod teže napušta vidjenje socijalizma kao režima opšte socijalne sigurnosti nego inteligencija kojoj je važnija politička i nacionalna situacija. Tito je još uvek popularan u Makedoniji i delovima BiH i Crne Gore, ali ne kod nacionalno osvešćenih Srba i Hrvata. Slovenci ignorišu Tita, a njihov bes je pre svega uperen protiv sunarodnika E. Kardelja. Zanimljiva paleta aktuelnih sećanja na Tita kod običnih ljudi može se naći na Internet stranici »Leksikon Yu mitologije«. Državnopolitički značaj Titovog kulta iščezao je sa razaranjem Jugoslavije. Istoričari koji su ga osmišljavali bezsvesno su ga napustili. U istoriografiji je spoj amnestije i amnezije složen, ne otuda što je napuštanje apologije socijalizma duboko i bolno proživljeno (najčešće i nije), nego zato što je diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana sa pravdanjem novih različitih interesa i identiteta. Verovatno su zato mnogi intelektualci između amnestije i amnezije izabrali konverziju.

Tome nasuprot, više empirijskih istraživanja pokazalo je postojanost Titovog ugleda kod ispitanika, običnih ljudi. Po Ilićevom istraživanju iz 1999. u Srbiji kod mladih najpoželjnije ličnosti iz prošlosti su junaci iz Kosovskog mita, a kao pojedinačno najčešće preferirana ličnost iz srpske istorije navodi se Tito, a zatim slede Tesla, Pupin, V. Karadžić, Karadjordje itd. (Ilić 2000, str. 26). Istraživač zaključuje da je povoljna ocena Tita rezultat sećanja na socijalnu sigurnost njegovog režima, a ne sklonosti ka marksističkom internacionalizmu. Isti pisac ističe razliku između svesti mladih u Srbiji i istorijskog sećanja nacionalne kulturne elite koja je više revizionistička. U drugom istraživanju iz 2002. Ilić je došao do sličnih, ali diferenciranih nalaza u Vojvodini (Ilić 2002). Većina ispitanika srpske i mađarske nacionalnosti je kao »zlatni period« iz prošlosti izdvojila Titovo vreme (Ibid.: 87–89). Kada je u pitanju istorijska ličnost koja bi mogla da reši aktuelne probleme, srpski i mađarski ispitanici najčešće su izdvajali Tita (Ibid.: 118–119), a slični odgovori su dobijeni i na pitanje o najčešće pominjanoj ličnosti iz istorije srpskog i mađarskog naroda. Premda nije bio Mađar ni Srbin, Tito je još uvek popularan kao simbol nadnacionalne integracije (Ibid.: 124). Da je ovo raspoloženje trajnije i raširenije kazuju nalazi jednog drugog istraživanja, prema kojem su na širem području Srbije iz 2002. retrospektivne ocene SFRJ kao nedemokratskog političkog sistema praktično odsutne (Spasić 2003: 104.). Sećanja na socijalizam i Tita nisu gola nostalgija. Z. Golubović piše o »relativno prosperitetnom društvu« pre Miloševića (Golubović 2003: 26), koga se građani sećaju sa nostalgijom (Ibid.: 50). Po istraživanju iz maja 2002. SFRJ je »najdostupniji model normalnog života«, to je normalnost koju je zamenila nenormalnost koja i danas traje (Spasić 2003: 100). Bio je to režim za čijom kritičkom prosudbom se nije osećala nikakva potreba (Ibid.: 105). Istraživači se slažu da je socijalna sigurnost stvarala jednopartijskom režimu saglasnost, a naglašeni motivi reda i stabilnosti (u poređenju sa neredom 1990-ih) usloveli su depolitizovano pozitivno vrednovanje SFRJ u sećanju običnih građana. Kod jakih verzija ocena, život u SFRJ primio je status »strukturne nostalgije« ili »zlatnog doba« za kojim je usledila sveopšta propast (Ibid.: 102). Jugonostalgija ima titoističku podvarijantu u kojoj se žali za višenacionalnom uglednom velikom SFRJ. Filmski režiser Želimir Žilnik u dokumentarnom filmu »Maršal Tito, drugi put među Srbima« napravio je polovinom 1990-ih neobično zanimljiv test kolektivnog pamćenja. Uzeo je glumca koji fizički neobično podseća na Tita, obukao ga u maršalsku uniformu i pustio da šeta ulicama Beograda. Iako su svi prolaznici znali da se radi o surogatu, mnogi su od njih, zaboravivši se, razgovarali sa surogatom kao sa samim Titom.

Svaka nostalgija (čežnja za nečim što nam je nekada bilo drago i prijatno) pripada osećajnom toplom sećanju koje treba razlikovati od hladnog bezstrasnog sećanja. Ovo potonje počiva na uvidu koji se stiče poređenjem egzaktnih pokazatelja razvoja samoupravnog socijalizma i aktuelnog kapitalizma (stope horizontalne i vertikalne pokretljivost, stupanj kriminala, standard i sl.). Kod nostalgije prošlost se donekle i idealizuje, a u atmosferi eko-

nomske nesigurnosti ova sklonost je izrazitija. Odmah treba reći da su izrazi jugonostalgija i jugonostalgičar, stvoreni početkom 1990-ih za obeležavanje neprijatelja nacije (A. Debeljak, D. Ugrešić). Nasuprot ovom negativnom vrednosnom shvatanju pojma, ovde se polazi od toga da biti jugonostalgičar znači biti otvoren prema baštini različitih kulturnih sredina, što može biti samo pozitivno, »jer onaj koji zna samo za jedno, ne zna ni za jedno«. Kod širih slojeva jugonostalgija označava opštije sećanje na društvenu sigurnost. I nostalgija traži lični simbol. Moglo bi se reći da je Tito, ne samo zbog nostalgije, u očima većine stanovništva još uvek zapamćen kao pozitivna istorijska ličnost. Kada nakon relativno uređene sigurne države nastane haos i nesigurnost, sećanja na prošlost lako prelaze u nostalgiju. Još u hroničnom ratnom stanju antike težnja za mirom i srećom se u versko-političkom obliku iskazivala u kultu cara izmiritelja i kanalisala u pravcu njegovog obožavanja. Tako je verovatno kriza Rimskog carstva u 3. veku stvorila idiličnu sliku o carevima 2. veka (Hadrijanu i Antoninu Piju), koja je sigurno odudarala od stvarnosti. Rimski car vidjen je kao spasitelj sveta koji oslobadja narode ratnih sukoba, miri i ukida bedu, a njegova epoha je željeno zlatno doba. U obličju zemaljskog cara otkrivao se pravedni bog. Na sličan način se u različitim oblicima svetovne eshatologije današnja nostalgična prisećanja vezuju za Tita. Ova okolnost, međutim, ne bi trebala da utiče na potcenjivanje realnih modernizacijskih učinaka Titove vlasti: medjunacionalna trpeljivost, visoka pokretljivost stanovništva, laicizacija i prosvetavanje, kosmopolitizacija i socijalna sigurnost.

Svaka nostalgija je selektivna. Manifestacija selektivnih »depolitizovanih sećanja« kod običnih ljudi može se povezati i sa drugim činiocima. »Pragmatizacija vrednosti« vidljiva je kod onih koji su okrenuti više ka rešavanju dnevnih problema, nego kod onih koji su zaokupljeni simboličnim sukobima oko istorijske pravde. U krizi pojedinca ne zaokuplja prošlost niti budućnost, već svakidašnje preživljavanje. To je rodno tle nostalgije, ali, kada je u pitanju socijalizam, nostalgija je, naročito kod inteligencije, selektivna: mnogi pojedinci sećaju se prijatne socijalne sigurnosti, a ne i vlastite upletenosti u pravdanje režima ili njegove ideologije. Dakle, aktuelne potrebe i interesi stvaraju složenu i široku zajednicu zaborava i oprosta koja je u subjektivnom pogledu vrlo važna, jer služi kao instrument samozaborava i samooprosta. Bez zaborava ne bi preživeli, kaže Niče /*Nietzsche*/. U pamćenju svakodnevnice socijalizma zaboravlja se na autoritarnost režima, a pamti se društvena sigurnost. Sećanje na socijalizam je pretežno, ali ne i uvek, vezano za sećanje na Jugoslaviju. I kod mnogih antikomunista jugonostalgija označava čežnju za širim kulturnim prostorom od nacionalnog i nepristajanje na samo jedan kulturni obrazac, pa je i zbog ovoga treba razlikovati od prazne romantične iluzije.

4. Tito kao simbol

Organizovano pamćenje nije samo važan sadržaj vladajuće ideologije, nego je to i struktura simbola smeštena u njegovom središtu, koja osmišljava i neideološko iskustvo. Simbolička struktura povezuje društvena izvorišta pamćenja sa njegovom društvenom funkcijom. Kod svakog pamćenja treba raspoznati primarni događaj i ključnu ličnost. To nije uvek realni, izvorni i najuticajniji splet zbivanja, već su to događaj i ličnost koji ujedinjuju i podstiču društvo da stvara nove pravce razvoja. B. Švarc /*Schwartz*/ je pokazao kako su u SAD učesnici Drugog svetskog rata tumačili vlastito iskustvo poredeći ga sa drugim primarnim događajem – građanskim ratom iz 1860-ih. Poredi se jedno zbivanje sa drugim, tj. način organizovanja i osmišljavanja društvenog iskustva kod pojedinaca. Ova vrsta poredjenja pretvara pamćenje u kulturni sistem, stvara simbolički obrazac prošlosti i pretvara kulturne simbole u očevidne

javne rasprave. Minuli događaji na taj mogu biti ključ za tumačenje sadašnjice. Ali treba shvatiti pod kojim uslovima i zarad kojih ciljeva prošlost postaje okvir za razumevanje sadašnjice.

Švarc je to pokazao na načinu svojatanja Abrahama Linkolna */Lincoln/* (1809–1865) u SAD za vreme Drugog svetskog rata (Schwartz 1996). Linkolnova senka duža je i šira nego što je bila u dobu njegovog predsednikovanja (1860–1865). Linkoln nije samo kasnije oživljavan, nego je postao trajan sadržaj pamćenja u kom je dinamika pamćenja postala najočiglednija. Na Linkolna treba gledati očima ratne generacije da bi se razumele vrednosti i osećanja te generacije. Nije to bila puka idealizacija ubijenog predsednika, već je Linkoln postao važan u rešavanju nekih njihovih važnih problema. U jugoslovenskom kolektivnom pamćenju još uvek je ključni događaj rat protiv fašizma, a ključna ličnost Tito. Tito je odmah nakon smrti postao simbol zajedničke države, ali i rastegljivi sadržaj koji je u zavisnosti od potreba različito tumačen. Nakon toga Tito je postao važan pokazatelj kolektivnog pamćenja zahvaćenog krizom. Iza univerzalnog simbola i imena krile su se različite vrednosti: bratstvo-jedinstvo, antifašizam i antistaljinizam, ponosna nevezalna spoljna politika, ali i separatizam i stvaranje novih nacija i pokrajina. Još je šarolikiji spektar Tita kao negativnog simbola od 1990-te. Od tada je on simbol antiliberalizma, antinacionalizma, boljševizma, autokratije, totalitarizma, mondijalizma itd. U duhu postojane oslobodilačke političke kulture uzdizan je kao spasitelj klase i detronizovan kao upropastitelj nacije. Tito je još uvek simbol oprečnih vrednosnih sistema, a u sociološkom smislu podjednako je važan kao simbol željenih i neželjenih vrednosti. Zašto?

Zato što selektivno oživljena prošlost najbolje objašnjava prioritet novih vrednosti. Između 1900. i 1940. Linkoln je bio simbol ljudskog dostojanstva i ljudskih prava. Ruzvelt */Roosevelt/* je govorio da je Linkoln bio prvi predsednik u duhu Nju Dila */New Deal/*. Tito je do 1990. bio simbol socijalizma, samoupravljanja, ravnopravnosti nacija, antifašizma i antistaljinizma. Ruzvelt se spremao za rat oživljavajući pamćenje na Linkolna i građanski rat. Pod Titovom slikom održavane su demonstracije Albanaca, ali i mitinzi Srba 1988–1990. U Drugom svetskom ratu sećanje na Linkolna imalo je još složeniju ulogu: ponavljane su epizode iz građanskog rata 1860-ih, sa podsećanjem na sličnosti akcija u Drugom svetskom ratu. Isticane su sličnosti, a ne razlike između dva rata, pa je potonji ispaio samo kopija građanskog. Učesnici Drugog svetskog rata brzo su se poistovećivali sa generacijom iz građanskog rata, i sebe videli kao njihove nastavljače. Švarc je uz to uočio i iste vrednosti (borba protiv ropstva) koje su pokretale obe generacije pravednih ratnika. Idealizacijom Linkolna složeni građanski rat u holivudskom maniru sažet je i sveden na Linkolnovu porodičnu viziju, pa je postao značajniji od njegovog života (Schwartz 1996: 922). Za razliku od Linkolna, koga malo ko danas osporava, Tito opstaje i kao simbol pozitivnih i negativnih vrednosti. U mnogim mestima bivše Jugoslavije još stoje ulice sa Titovim imenom, a kod Makedonaca i Bošnjaka Tito ostaje otac nacije. U tom pogledu indikativna je promena naziva glavne ulice u Sarajevu s jeseni 2003. Do skora je cela ulica bila »Titova«, a od skora samo njena polovina, dok je drugi deo poneo ime A. Izetbegovića.

U svakom poretku sećanja bira se naročiti događaj iz prošlosti kao rastegljivi primarni okvir njenog tumačenja. U središtu izabranog događaja je istorijska ličnost. Što je društvo stabilnije i lišeno krupnih lomova to je ovaj okvir postojaniji. Linkoln je u istoriji SAD skoro vek i po najpopularniji predsednik i simbol željenih vrednosti. Tito je to u Jugoslaviji bio to samo do 1990. Za vreme velike depresije pominjana je Linkolnova mladost i njegove borbe u Illinoisu */Illinois/*, za vreme rata njegovo predsednikovanje, nakon Kenedija */Kennedy/*, njegovo ubistvo u pozorištu. U toku Drugog svetskog rata mediji su o Linkolnu pisali da je on lično na vreme pripremao regrutaciju, vojno snabdevanje, gradio brodove, ograničavao slo-

bod u govora i suspendovao legalnu zaštitu u obliku preventivnog pritvora. Linkoln je bio naš prvi diktator, pisao je Nju Jork Tajms */New York Times/* polovinom 1941, još pre Perl Harbura */Pearl Harbor/*. Važna priprema za ulazak SAD u Drugi svetski rat (koji je bio sve izgledniji nakon ulaska Velike Britanije u rat septembra 1939, a naročito nakon pada Francuske juna 1940) bilo je oživljavanje sećanja na građanski rat koji se zbio 80 godina ranije. Bila je to mobilizacija i upotreba istorije, a ne njeno kritičko osvetljavanje.

Linkoln je idealizovan jer je uvek bio obrazac poželjnih vrednosti. Pojedini delovi njegovog života bili su aktuelni u različitim dobima, jer su budili različita osećanja. Švarc dodaje da se ovaj odnos izmedju sećanja na Linkolna i neposrednih imperativa rata ne može objasniti formulama manipulacije ili propagande, niti lažne svesti. Daleko više od toga, sećanje na Linkolna otelovljava univerzalnu kulturnu prisutnost koja stvara zajednički obrazac delanja, rasudjivanja, zajedničke kategorije razumevanja i zajedničko tumačenje patnji i smrti. Linkolna su svi svojatali. On je deo kolektivne svesti SAD (Schwartz 1996: 923). Po istraživanju iz 1999. telefonskom anketom na Univerzitetu Merilend */Maryland/*, najpopularniji američki predsednici su: Linkoln (45%) Kenedi (35%), Regan (29%), Vašington */Washington/* (28%), Klinton */Clinton/* (24%) (Schwartz, Schumann 2003). U američkom kolektivnom pamćenju i istoriji slika Linkolna javlja se u nekoliko verzija: 1. spasilac unije koji je očuvao jedinstvenu državu, 2. veliki oslobodilac koji je ukinuo ropstvo, 3. čovek iz naroda sa kojim se poistovećivao obični Amerikanac, 4. prvi Amerikanac, borac na frontu, 5. čovek koji je sam sebe stvorio oličenje otvorenosti kanala društvenog uspona. Vizija Linkolna u različitim periodima odražavala je različite ideale koji su dublji od poštovanja Linkolna: slavljenje »spasioca Unije« iskazuje američki nacionalizam, »veliki oslobodilac« simbol je humanosti, a »čovek iz naroda« znamen demokratije, »prvi Amerikanac« je oličenje amerikanizma, a »čovek koji je sam uspeo« svedoči o jednakim šansama svih. Švarc i Šuman zaključuju da, uprkos postojanosti autoriteta, Linkolna drugačije vide danas nego 1945.

Na sličan način i Tito je dugo bio deo kolektivne svesti jugoslovenske države, ali je, za razliku od Linkolna, nakon detronizovanja ostao to i dalje, ali sa drugačijim vrednosnim predznakom. Bio je simbol nadnacionalnog vodje, borca protiv fašizma i staljinizma, mirotvorca i ideje jednakosti. Nakon kastracije njegovog kulta postao je simbol još šireg spektra negativnih vrednosti. Danas svako opredeljenje postaje jasnije ukoliko se odredi prema osnovnoj ličnosti iz prošlosti Titu. »Reci mi šta misliš o Titu, pa ću ti reći ko si«. Postmodernisti tvrde da su velike priče i heroji izgubili važenje. Na Balkanu nisu. Prostor je još uvek opterećen prošlošću, a kolektivno pamćenje zadržava sposobnost da organizuje iskustvo i osmisli vrednosti ukoliko pouzdano odabere iz prošlosti osnovni događaj kao okvir prerade prošlosti. Na ravni simboličkog interakcionizma upotreba Tita kao pozitivnog i negativnog simbola prilično pouzdano može se porediti sa svojatanjem Linkolna.

Istorija je *lux veritatis*. Još je Goja (Goya) u 18. veku predstavio muzu Klio na jednoj slici kao malo dete koje je okrenuto posmatraču sa upitnim izrazom lica: »Šta treba da kažem? Kakva je prošlost potrebna tvojoj budućnosti?« Kritička istorija ne nameće statičke i osećajne istorijske slike, već relativizuje prošlost, tj. ukazuje na obrasce njenog iskrivljavanja. Sociološkosaznajni pristup prošlosti raspoznaje društvenointegrativnu ulogu slike o prošlosti, otkrivajući njenu društvenu uslovljenost ali i gnoseološke kriterije objektivnog tumačenja. Selektivno pamćenje treba proučavati na više nivoa da bi se pouzdanije otkrili interesi kod oživljavanja prošlosti i spontani i planski mehanizmi njene prerade.

Literatura

Albvas, Moris (1999), *Kolektivno i istorijsko pamćenje* (prevod s francuskog), Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, Beograd, decembar 1999.

Assmann, Jan (2002), *Zum Geleit*, u: Echterhoff, Saar, M. (Hg.), *Kontexte und Kulturen des Erinnerns*, UVK, Konstanz.

Golubović, Z., Spasić, I., Pavićević, Đ. (2003), *Politika i svakodnevni život – Srbija 1999–2002*, Beograd, IFDT.

Golubović, Z. (2003), *Promene u Srbiji 2000. godine: uzroci očekivanja, postignuća*, u: Golubović Z., Spasić, I., Pavićević, Đ., *Politika i svakodnevni život*.

Hockerts, Hans Günther (2001), *Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft*, Das Parlament 2001/28.

Ilić, Vladimir (2000), *Stav prema Zapadu – mladja srednja generacija kao mogući akter promene*, u *Potencijal za promene*, Helsinške sveske No. 2, Beograd.

Ilić, V. (2002), *Prevladavanje prošlosti u Vojvodini*, Gradska bibl. »Ž. Zrenjanin«, Zrenjanin.

Jarausch, Konrad (2002), *Zeitgeschichte und Erinnerung*, u: Jarausch, K./Sabrow, M. (hg), *Verletztes Gedächtnis*, Campus, Frankfurt.

Kuljić, Todor (2002), *Prevladavanje prošlosti – uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava.

Kuljić, T. (2003), *Anti-antifašizam u svetu i Srbiji*, Gordogan (Zagreb), Jesen 2003 (god. 20), br.1, str. 129–134.

Leksikon Yu mitologije – <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/index.php>.

Nora, Pierre (1989), *Between Memory and History – Les Lieux de Memoire* (prevod s francuskog), Representations, Spring (26).

Schwartz, Barry (1996), *Memory as cultural system: Abraham Lincoln in World War II*, American Sociological Review, Vol. 61, No. 5.

Schwartz, Barry /Schuman, Howard (2003), *History, Commemoration and Belief: Reformulating the Concept of collective Memory* – <http://research.yale.edu/>

Spasić, Ivana (2003), *Sećanje na nedavnu prošlost*, u: Z. Golubović, I. Spasić, Đ. Pavićević, *Politika i svakodnevni život*.

Ugrešić, Dubravka (1996), *Konfiskacija pamćenja*, u: D. Ugrešić, *Kultura laži*, Bastard/Arkzin, Zagreb.

S u m m a r y

The Altered Memory of Josip Broz Tito in Serbia

Todor Kuljić

After 1990, the attitude of many Serbs toward Josip Broz Tito, former president of Yugoslavia, changed considerably. The former prevalent memory of him as the leader of the fight against the Nazi and fascist invaders of Yugoslavia had to give way to a demonized vision of him as the primary agent in the destruction of Yugoslavia. Yet while the public memory as well as historiography view him in a very negative manner, quite the opposite is true of the average citizen: once again, Tito and socialism have been assessed in a positive light. Due to the economic crisis, the life in the former Socialist Federative Republic of Yugoslavia acquired a status of »structural nostalgia,« »the golden age« that was later followed by overall decline. This Serbian Yugo-nostalgia highly values Tito and the no-longer existing, highly respected multi-national state of Yugoslavia.